

Звертаючи увагу щодо прикладів з Балтою та Ізмаїлом, необхідно відзначити ще одну технологію російської адміністрації, яку застосовували у встановленні дати заснування населених пунктів. Технологія базувалась на об'єднанні декількох населених пунктів чи навпаки роздрібненні їх за функціональним значенням з подальшим відокремленням частини того чи іншого поселення в окрему одиницю. Як правило ці “новостворені” населені пункти перейменовували з подальшим наданням статусу міста. Такими актами нова російська адміністрація також встановлювала нову дату заснування того чи іншого населеного пункту.

Sereda Olexander

The settlements in North-West Black Sea Region in Osman historical sources: on problems of their chronology and history

In the article on the basis of archive and published Osman empire sources there were represented the facts on existence and development of settlements in North-West Black Sea Region in the XVIII c., in particular of Akkerman (Bilgorod-Dnistrovs'kyi), Izmail, Hadgibey (Odesa), Ochakiv, Balta, Bendery, Tatarbounary, Ovidiopol'. The author also has offered own approaches related their dating.

УДК 94[(477/7)+560]:357.1-058.22“1790/1825”

Світлана Каюк

**ОСМАНСЬКІ ПРОВІНЦІЙНІ УРЯДОВЦІ І ЗАДУНАЙСЬКІ
ЗАПОРОЖЦІ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.**

Стаття присвячена взаєминам задунайських запорожців і провінційних адміністраторів Османської імперії в кінці XVIII – початку XIX ст. На тлі внутрішньополітичних подій Османської імперії показана служба Задунайського Коша сілістрійському паші та браїлівському назирю, участь запорожців у боротьбі з аяном Пазванд-оглу.

У перші роки перебування запорожців в Османській імперії їх безпосереднім захисником і представником інтересів був очаківський паша, владі якого вони підлягали. Після переселення запорожців за Дунай у кінці 1770 – на початку 1780-х рр. козаки мусили шукати собі нового покровителя. Ним став спочатку сілістрійський паша, а потім браїлівський назир і туччинський паша.

Документи з фонду Генерального консульства в Яссах (Архів зовнішньої політики Російської імперії – далі АЗП РІ) показують, яким чином відбувалися ці пошуки. На початку 1780-х рр. представники російського посольства у Константинополі та консульства в Яссах намагалися повернути російських дезертирів та біглих, які залишилися на Дунаї після закінчення у війни 1774 р. Нарешті, 1783 р. був виданий султанський фірман, в якому наказувалося місцевим турецьким керівникам повернути російських утікачів, за винятком тих, які прийняли магометанський закон. Для виконання цього розпорядження до Сілістрії був відправлений російський сержант

Петро Зимін, який мусив розшукати на Дунаї донських козаків³⁰⁰. У своєму подорожньому журналі П. Зимін 26 травня 1783 р. записав, що мав особливу розмову з “капітгаєм” (ймовірно, капіджібаші – турецьким службовцем, який виконував обов’язки фельд’єгеря) та сілістрійським пашею Тефекші-баші про запорожців. Так, пашу цікавило, “какые у вас эти люди и что оне у вас получали...”, оскільки козаки мають бажання “здесь быть как у вас”³⁰¹. Аналізуючи зміст документа, можна зрозуміти, що запорожці незадовго перед тим звернулись до сілістрійського паши з проханням дозволити їм жити на його землях і нести службу. Але сілістрійський паша мав спочатку деякі сумніви, тому “начал сказывать: да что в вас есть, как вы в России были воры, так равно и здесь, что не можна вам верить. Запорожцы паше отвечали: когда мы вам не будем верно служить, тогда нам всем голову срубите”³⁰². Цю відповідь запорожців цікаво порівняти з висловом, який використав П. Зимін в аналогічному за змістом рапорті генеральному консулу в Яссах від 20 травня 1783 р., а саме: “Нет батько, когда мы не будем вам служить, тогда нас всех порешите”³⁰³. Отже, ця фраза передає типову козацьку фразеологію.

Справа про прийняття запорожців на службу сілістрійському паши була вирішена на користь козаків. 2 червня 1783 р. П. Зимін зазначив, що паша отримав фірман, в якому зазначалось, що “Запорожцев собравши доставлять в Едрене и выдать на оных что потребно, почему прислан был их старшина и увещевал оных, чтоб не расходились по другим местам и будете получать жалование и провиант”³⁰⁴. Цей наказ стане більш зрозумілим, якщо згадати плани Порту після підписання Айналі-Кавакської конвенції переселити запорожців у Румелію та Адріанополь (Едірне – колишню столицю Туреччини)³⁰⁵.

Підлеглисть запорожців владі сілістрійського паши зберігалась до кінця перебування Задунайської Січі у межах Османської імперії. Так, у 1820-х рр. полковник І.П.Ліпранді, складаючи топографічний опис правого берега Дунаю, зазначав майже необмежену владу кошового отамана на Січі і підпорядкованість лише сілістрійському сераскеру (військовому керівникові)³⁰⁶. Інші документальні джерела також підтверджують це. Так, надвірний радник Арванітакі у своєму проханні новоросійському та бессарабському генерал-губернатору М.С. Воронцову від 8 жовтня 1829 р. скаржився на своїх дворових

³⁰⁰ Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗП РІ). – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.22.

³⁰¹ АЗП РІ. – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.22. – Арк. 39 зв.

³⁰² Там само.

³⁰³ Там само. – Арк.18 зв.

³⁰⁴ Там само. – Арк.40 зв.

³⁰⁵ Присоединение Крыма к России. Рескрипты, реляции и донесения; под. ред. Н. Дубровина. – С.Пб,1885. – Т.3. – С.281.

³⁰⁶ Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 г. – С.Пб.: Типография Генерального Штаба, 1827.

людей, які у 1825 р. втекли до задунайських запорожців³⁰⁷. Намагаючись повернути їх, Арванітакі звертався з відповідним відношенням саме до сілістрійського сераскера Ахмета-паші, оскільки лише він міг повернути втікачів із Задунайської Січі. Однак справа лишилася безрезультатною: сілістрійський сераскер, захищаючи інтереси запорожців, відповів, що таких людей на Січі немає. У вересні 1826 р. командир Дунайської флотилії Завадовський повідомляв рапортом М. С. Воронцову про перехід на російський бік козака Ф.Щербини “с изъявлением желания водвориться навсегда жительством в наших пределах”³⁰⁸. Під час допиту в ізмаїльському карантині Ф. Щербина показав, що запорозький кошовий перебуває на Січі “и хотя управляет козаками с неограниченной властью, но и сам подчинен пашам: тульчинському и силистрийскому”³⁰⁹. Останній задунайський кошовий Й. М. Гладкий після переходу на російський бік зазначив, що “во время нахождения их под турецьким правлением, представил он лично силистрийскому паше запорожцев 600 человек с духовным причетом...”³¹⁰. Отже, від 80-х рр. XVIII ст. і до 1828 р. запорозькі козаки за наказом Порти мали підпорядковуватися саме сілістрійському паші (особливо у військових питаннях).

Сілістрія, незважаючи на свою провідну роль у житті Османської імперії того часу, знаходилась на значній відстані від дунайської дельти та чорноморського узбережжя. Тому запорожці, які прагнули триматися саме пониззя Дунаю та мали враховувати швидкий розвиток подій, що відбувалися тоді в цій частині імперії, мусили шукати собі захисника поблизу свого постійного місцеперебування. Ним став браїлівський назир, перебуваючи на службі та в підпорядкування якого запорожці стали учасниками тих бурхливих подій, що розгорнулися наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Румелії.

Реформи турецького султана Селіма III викликали хвилю протесту з боку реакційних кіл, особливо яничар. У Румелії найбільш помітну роль серед опозиціонерів відіграв Осман Пазванд-оглу, який став прапором боротьби проти реформ Селіма й який згрупував навколо себе значні військові контингенти, що стали основною силою у повстанні проти Порти наприкінці XVIII ст.³¹¹.

Документи фонду “Генеральне консульство в Яссах” свідчать, що в кінці 1790-х р. запорозькі козаки брали активну участь у придушенні виступу Пазванд-оглу. Так, у січні 1798 р. генеральний консул І. Северін отримав повідомлення від своїх агентів, що за наказом Порти запорозький кошовий “отправил свою команду в

³⁰⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп.214. – Спр.11 за 1825-1828. – Арк. 67.

³⁰⁸ Там само. – Арк.116.

³⁰⁹ Там само. – Арк.117.

³¹⁰ ДАОО. – Ф.1. – Оп.214. – Спр.7 за 1828. – Арк.177.

³¹¹ Миллер А.Ф.Муштафа паша Байрак тар. Оттоманская империя в начале XIX в.-М.; Л.:Изд-во АН СССР,1947. – С. 109.

Рушук, следовав сам после с 140 человеками казаков, то первые дошли до Рущука благополучно, а последние с кошовым попали в полон к Серакли-оглу – начальнику войск Пазванд-оглу³¹². Відрядження запорожців до Рущука є цілком зрозумілим, оскільки саме рушукський аян Терсенікли-оглу взяв на себе захист цієї території від заколотників.

Протягом наступних років запорозькі команди неодноразово згадувалися у документах як доволі активний військовий контингент. Так, із “записок бухарестських і задунайських новин” довідуємось, що “Пазванд-оглу, как уверяют, с удовольствием слышит о побегах казаков из Крайова, кои одни казались войскам его страшными”³¹³. Однак участь запорожців у придушенні цього заколоту не свідчить про прагнення козаків відігравати будь-яку роль у турецькому суспільно-політичному житті. Як піддані Порти та підлеглі браїлівського назиря вони мусили виставляти певну кількість військових сил. Проте за свою службу запорожці отримували платню. Коли Порта виявилася неспроможною заплатити жалування козакам, останні тут же відмовилися виконувати свої обов’язки. Тому генеральний консул В.Ф. Малиновський у січні 1801 р. отримав повідомлення, що “находящиеся в команде браилского назиря 700 человек запорожцев многие уходят, больше 50 прошло уже сие местечко обратно в их жилища”³¹⁴. “Записки бухарестских і задунайских новин” від 23 липня 1801 р. продовжують цю тему: “Начальствующий над казаками в Крайове находящимися, не получая поныне фирмана, обещающего прибавки жалования по 10 пиастров на месяц каждому казаку, и имея многие беспокойства от подчиненных своих, не принявших даже выдаваемых им по 5 пиастров, отправился паки в Царьград. В проезде чрез Бухарест признавался он, что ежели не получит всех обещанных Портою выгод, то не только не в состоянии будет удерживать казаков – одних от побега, а других от возвращения в Россию, но и сам туда же возвратится. Господарь и Хасан-паша стараются удерживать казаков от побега, лаская оных разными обещаниями”³¹⁵.

Доволі активна участь запорожців у боротьбі проти Пазванд-оглу може пояснюватися ще однією причиною. Некрасівці – давні вороги запорожців – під час турецьких усобиць виступали на боці Пеглевана, який був ярим ворогом Селіма III і реформаторського уряду³¹⁶. За свідченнями І.П.Ліпранді, саме Пеглеван послав некрасівців на запорожців, які залежали від браїлівського назиря³¹⁷. Вірогідніше, мова

³¹² АЗП РІ. – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.254. – Арк.10 зв.

³¹³ АЗП РІ. – Ф.312. – Оп.575. – Спр.2. – Арк.14.

³¹⁴ Там само. – Арк.22.

³¹⁵ АЗП РІ. – Спр.18. – Арк.1зв.

³¹⁶ Миллер А.Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. – С. 196.

³¹⁷ Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина. – 1891. – №11. – С. 296.

йде про напад 1806 р., внаслідок якого запорожці мусили кинути Січ у Катирлезі і перейти в Браїлів під захист паші³¹⁸.

Восени 1806 р. розпочалася російсько-турецька війна, отже придунайським землям приділялась особлива увага російського військового керівництва. 7 листопада 1806 р. генеральний консул в Яссах повідомив командуючого Молдавською армією І.І.Міхельсона, що “от приезжих с устья Дунайского слышно было здесь, будто назырь по поводу опасений со стороны Руцзука, не надеясь на имеющиеся у него войска, перевел к себе из Катирлеза всех турецких запорожцев, которые на 150 лодках якобы уже переехали со всем имуществом и церковью в Ибраил; и что после этого некрасовцы, бывшие во всегдашней с ними вражде, напав ночным временем на одну деревню, заселенную домовитыми запорожцами, вырезали всех оных, не оставя даже и детей, но сие однако требует подтверждения”³¹⁹. Вже наступного дня, тобто 8 листопада 1806 р., ці чутки підтвердилися, і генеральний консул доповів міністру іноземних справ Росії та командуючому армією про переселення у Браїлів турецьких запорожців на чолі з кошовим отаманом та церквою, а також про сутичку з некрасівцями, під час якої було вбито 40 запорожців та до 70 поранено³²⁰.

Запорожці, вдячні браїлівському паші за захист та турботу, несли вірну службу. Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. російські військові керівники, що знаходились у діючій армії на Дунаї, навіть вживали спеціальну назву “браїлівські запорожці”. Так, шеф Смоленського мушкетерського полку генерал-майор П. Колюбакін у рапорті від 24 квітня 1807 р. повідомив генералу І.І. Міхельсону, що “сего месяца 22 числа переехав реку Серет близ селения Сердари несколько браиловских Запорожцев с их начальником для обыкновенных их переговоров с нашими Запорожцами, побыв с ними, объявили нашим Запорожцам, что того числа в ночи намереваются они еще с несколькими другими бежать к нам...”³²¹. Під “нашими Запорожцями” Колюбакін, безумовно, розумів тих турецьких запорожців, які на початку війни перейшли до Росії й утворили Усть-дунайське буджацьке військо. Однак, незважаючи на існування цього козацького формування на доволі вигідних умовах у межах Російської імперії та наближення до придунайського регіону російських військ, браїлівські запорожці залишалися вірними своєму паші.

Із записів “Журнала по движению войск в Молдавии, Валахии и Бессарабии во время командования оными генерала Михельсона. 1807 г.” можна довідатися, що в травні 1807 р. І.І.Міхельсон звернувся до браїлівських запорожців з відкритим листом, в якому закликав їх перейти на російський бік, обіцяючи прощення, захист і

³¹⁸ АЗП РІ. – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.141. – Арк. 108-113.

³¹⁹ АЗП РІ. – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.141. – Арк. 108.

³²⁰ Там само. – Арк.113.

³²¹ РДВІА. – Ф.14209. – Оп.5/165. – Зв.24. – Спр.3-6. – Ч.2. – Арк.2.

покровительство³²². Однак браїлівські запорожці не скористалися цією пропозицією. Тому-то генерал-майор Колюбакін у вже згаданому рапорті І.Міхельсону мусив повідомити, що переговори, які вчинили браїлівські запорожці з усть-дунайськими козаками, були лише приманкою. Через годину після того браїлівські козаки повернулись і несподівано “захватили с берегу насильственным образом одного из наших Запорожцев и увезли с собою...”³²³. Отже, браїлівські запорожці і не збиралися переходити на російський бік. Більше того, саме вони становили стрижень турецького війська, що захищало Браїлів – фортецю, яка протягом тривалого часу залишалася неприступною і перешкождала подальшому руху російської армії. Підтвердженням цього є рапорт генерал-майора Колюбакіна генерал-лейтенанту графу Каменському від 8 травня 1807 р., в якому повідомлялося про втечу із Браїлова запорозького козака Костянтина Задуженка³²⁴. У своїх зізнаннях названий козак свідчив, що “войска пришедшего настоящего в Браилов сначала самого было и теперь есть султанского только тысяча человек, а включая в оное жителей, могущих быть вооруженными, с пришедшими отставшими от Пегливана пять тысяч человек, да запорожских козаков тысяча человек”³²⁵. Чисельність турецького війська за різними документальними свідченнями коливається від п’яти до семи тисяч. Проте неодноразово зустрічається в документах згадка про тисячу запорожців, які захищали Браїлів³²⁶.

Відомий російський османіст А.Ф.Міллер, демонструючи неухильне зростання 1807 р. авторитету Мустафи паші Байрактара – нового рушукського аяна, який раніше керував військами проти Пазванд-оглу, а на початку російсько-турецької війни став сілїстрійським ваї і дунайським сераскером – зазначив, що лише поодинокі паші виступали проти Байрактара. Серед непримиренних ворогів рушукського аяна А.Ф. Міллер першим назвав браїлівського назиря Ахмед-агу “зі своїми 3-4 тисячами запорожців”³²⁷.

Таким чином, в особі браїлівського назиря запорожці знайшли надійного захисника, який надав їм притулок і захист від некрасівців, дозволив організувати своє життя козакам-січовикам на старих засадах, а запорозьким рибалкам вільно займатися своїм промыслом на дунайських гирлах. За все це запорозькі козаки несли вірну службу браїлівському паші. Тому, коли браїлівський назир виступав проти реакціонера Пазванд-оглу, запорожці були в його війську. І коли він почав боротьбу проти нового реформатора Байрактара, козаки знов були на його боці. Цей факт підкреслює

³²² Там само. – Оп.5/165. – Зв.43. – Спр.7. – Арк.193 зв.

³²³ РДВІА. – Ф.14209. – Оп.5/165. – Зв.24. – Спр.3-6. – Ч.2. – Арк.2.

³²⁴ Там само. – Арк.14.

³²⁵ Там само. – Арк.15.

³²⁶ РДВІА. – Ф.14209. – Оп.5/165. – Зв.24. – Спр.45. – Арк.6,18,13.

³²⁷ Миллер А.Ф.Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. – С. 196.

також і те, що запорожці не становили окремої політичної сили з власними інтересами, були байдужі до перетворень в Османській імперії і брали участь у внутрішньо турецьких подіях настільки, наскільки того вимагала ситуація. Інтереси їх безпосереднього сюзерена – браїлівського паші – цікавили запорожців набагато більше, ніж позиція Порти чи будь-які заходи турецьких султанів.

Svitlana Kayuk

Cossacks on Danube and provincial administration (leaders) of Ottoman Empire at the end of XVIII century

The article devoted to relationship between Cossacks on Danube and provincial administration (leaders) of Ottoman Empire at the end of XVIII centuries. On the background of inner politic events in Ottoman Empire was represented service of Cossacks on Danube to leaders of Ottoman Empire, participation of Cossacks in putting down a rebellion of Pazvand-oglu.

УДК 94(477):357.1-058.22:7.041

Ольга Ковалевська

“ЗАДУНАЙСЬКИЙ ЗАПОРОЖЕЦЬ” І “ДУНАВЕЦЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ” У ВИДАННІ “З УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ” Д. ЯВОРНИЦЬКОГО, С. ВАСИЛЬКІВСЬКОГО ТА М. САМОКИША

Стаття присвячена історії створення образів “Задунайського запорожця” та “Дунавецької Запорозької Січі” на сторінках альбому «З української старовини», виконаного С.Васильківським та М.Самокишем за участі Д.Яворницького. Крім того, розглядається питання достовірності цих зображень та можливості їхнього використання як достовірного зображувального джерела.

Козацтво, як суспільна верства, та Запорозька Січ, як його військово-політична організація, певним чином трансформуючись, проіснували з XV до початку XIX ст. Неабияке значення для кращого розуміння особливостей історичного розвитку, побуту та традицій запорожців протягом визначеного історичного періоду, має дослідження комплексів різноманітних джерел, у тому числі, й зображувальних. Історія Задунайської Січі, що проіснувала за межами сучасних українських земель з 1775 по 1828 рр., є унікальною в сенсі майже цілковитої відсутності зображувального матеріалу, порівнянно із забезпеченням іконографічними джерелами історії козацької верстви та Запорозької Січі за Дніпровськими порогами протягом 1656 – 1775 рр.

Саме тому, на увагу дослідників заслуговують ілюстративні матеріали, представлені в альбомі “З української старовини”, виданому у 1900 р.³²⁸. Цей проект був задуманий художниками

³²⁸ З української старовини. Альбом. – К.: Мистецтво, 1991. – 316 с.